

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

2

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011

Επιμέλεια έκδοσης

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ – ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8

GR 741 00–Ρέθυμνο

PUBLISHER

MEDITERRANEAN

ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8

GR 741 00–Rethymno

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)

Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)

Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)

Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

ASSISTANTS TO THE EDITOR

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)

Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Με την ευγενική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

EULIMENE

2014

ISBN: 978-618-80666-1-8

Η *EYAIMENH SEIPA* *Αυτοτελών Εκδόσεων* περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αιώνας π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αιώνας μ.Χ.). Πρόκειται για δοκίμια που δεν μπορούν, λόγω της μεγάλης έκτασής τους, να ενταχθούν στην ετήσια επιστημονική έκδοση της *EYAIMENHS*, όπως μονογραφίες, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, δημοσιεύσεις ανασκαφών, συντάγματα νομισμάτων και εκδόσεις επιγραφών και παπύρων. Η *EYAIMENH SEIPA* περιλαμβάνει, επίσης, μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες. Η *EYAIMENH SEIPA* δεν εκδίδεται περιοδικά.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μία εκτενή περίληψη μέχρι 3.000 λέξεις, σε γλώσσα άλλη από αυτή του κειμένου.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .tiff ή .jpg και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενο από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD, DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανύψιο της εργασίας τους σε ηλεκτρονική μορφή αρχείου .pdf και 10 τόμους *EYAIMENH SEIPA*, τιμής ένεκεν.

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

The *EULIMENE SERIES of Independent Publications* accommodates book-length studies in the fields of Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by the *EULIMENE SERIES* runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD). The *EULIMENE SERIES* is designed to accommodate extended essays too long for inclusion in the *EULIMENE* annual scientific Journal and they can be single author monographs, proceeding of *colloquia* and congresses, excavation publications, numismatic corpora and editions of inscriptions and papyri. *EULIMENE SERIES* also welcomes studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environment, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above. The *EULIMENE SERIES* appears irregularly.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an extended summary up to 3.000 words is required, in a language other than that of the volume.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Illustrations should be submitted in .tiff or .jpg format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Contributions should be submitted in one hard copy and a version on a digital storage media (CD, DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of the work in .pdf format and 10 volumes of the *EULIMENE SERIES* will be provided to the authors free of charge.

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΗΑΙΑ ΚΟΛΛΙΑ

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014)

List of Contents
EULIMENE SERIES OF INDEPENDENT PUBLICATIONS 2 (2014)

Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου.....	8
Χαιρετισμός της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.....	9
Πρόλογος των επιμελητών της έκδοσης	10
Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti.....	13
Νικόλαος Γκιολές , Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας	21
Ιωάννης Βολανάκης , Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα	33
Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά , Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών.....	41
Nektarios Zarras , Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes.....	81
Ελένη Παπαβασιλείου , Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων	105
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου , Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής	127
Angeliki Katsioti , The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece	153
Σοφία Ντιντιούμη , Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω	167
Μιχάλης Κουτελλάς , Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος.....	189
Άννα-Μαρία Κάσδαγλη , Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4 ^ο έως τον 7 ^ο αιώνα	217

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ

Η επιστημονική έρευνα σχετικά με τους πρώτους αιώνες της Χριστιανοσύνης στη Δωδεκάνησο αποτελούσε ανέκαθεν ένα ζητούμενο, όχι μόνον για την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και για την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και τον λαό της Δωδεκανήσου.

Σταθερή και αμετάκλητη υπήρξε η βούληση προς αυτό τον σκοπό εκ μέρους της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, η οποία ενίσχυσε ενεργά την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση τα τελευταία χρόνια.

Ο ανά χείρας τόμος, με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», αποτυπώνει με τον πιο επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο τα αποτελέσματα της ομώνυμης ημερίδας που έλαβε χώρα στη Ρόδο στις 19 Νοεμβρίου 2011 και έρχεται ως το επιστέγασμα της από του 2011 έρευνας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Ρόδου», που χρηματοδότησε εξ ολοκλήρου η Ιερά Μητρόπολις Ρόδου.

Για πρώτη φορά, σε ένα συλλογικό έργο παρουσιάζονται με άρτιο τρόπο και επιστημονικό κύρος, από τους καθ' ύλην ειδικούς επιστήμονες, πτυχές της ιστορίας, της θρησκευτικής και κοσμικής τέχνης, καθώς και της καθημερινής ζωής της Δωδεκανήσου κατά τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους και την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.

Συγχαίρουμε τους αγαπητούς πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές Νεκτάριο Ζάρρα και Μανόλη Στεφανάκη για την πρωτοβουλία τους και την ολοκλήρωση του δύσκολου έργου τους και ευχόμαστε η παρούσα έκδοση να αποτελέσει την αφετηρία για την εις βάθος μελέτη του Παλαιοχριστιανικού και Βυζαντινού υλικού πολιτισμού και ιστορίας της Δωδεκανήσου, πολλές πτυχές των οποίων παραμένουν ακόμη άγνωστες.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

† Ο ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Το 2011 η 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποδέχτηκε, ως όφειλε, την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου να συμμετέχει στη διοργάνωση της Ημερίδας «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» για τρεις λόγους: Πρώτον, ως περιφερειακή μονάδα του Υπουργείου Πολιτισμού, είναι υπεύθυνη για την έρευνα, τη μελέτη, την ανάδειξη, την προστασία και τη διαχείριση εκατοντάδων παλαιοχριστιανικών μνημείων και συνόλων στα Δωδεκάνησα. Δεύτερον, διότι οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, ως ενεργοί φορείς και με διττό, διοικητικό και επιστημονικό ρόλο, στελεχώνονται από αξιόλογους και κατηρτισμένους αρχαιολόγους με πολυετή ανασκαφική εμπειρία και πλούσιο συγγραφικό έργο σε θέματα αρχαιολογίας και τέχνης της ύστερης αρχαιότητας. Τρίτον, διότι η δράση αυτή, έδινε στους εμπλεκόμενους επιστημονικούς φορείς, μια πρώτη ευκαιρία έμπρακτης συνεργασίας, και άνοιγε προοπτικές υλοποίησης νέων σχεδίων, σηματοδοτώντας την απαρχή ενός κύκλου συνεργασιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τα Πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά κέντρα. Μια σύμπραξη φορέων που εμπεριέχει τα στοιχεία της επικοινωνίας και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και ιδεών, μέσα σε ένα πλαίσιο ισοτιμίας και συλλογικότητας, όπου ενισχύεται η έρευνα και ο διάλογος και καλλιεργείται η γνώση και η δημιουργικότητα. Τέτοιες δράσεις συμβάλλουν και προωθούν την έρευνα, γίνονται αφορμή να δημιουργηθούν σε έναν τόπο επιστημονικοί πυρήνες και είναι επωφελή όχι μόνο για τους συμμετέχοντες φορείς και τα μέλη τους αλλά και για τη τοπική κοινωνία.

Οι εισηγήσεις των έγκριτων καθηγητών και οι εμπεριστατωμένες ομιλίες των συναδέλφων αρχαιολόγων της Υπηρεσίας και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που μελετούν επί σειρά ετών θέματα τοπογραφίας, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, νομισματικής, κεραμικής και είναι γνώστες των μνημείων της Ρόδου και των άλλων νησιών, και οι οποίες εγγυήθηκαν τότε την επιτυχία της ημερίδας, δημοσιεύονται σήμερα στον ανά χείρας τόμο, δημιουργώντας ένα πρώτο συλλογικό «εργαλείο» για την περαιτέρω μελέτη της ύστερης αρχαιότητας στα Δωδεκάνησα.

Ευχαριστίες απευθύνονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Μανόλη Στεφανάκη και τον δρ. Νεκτάριο Ζάρρα, αρχαιολόγο, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο, για τον συντονισμό και την επιμέλεια των πρακτικών.

Αρωγός, πολλαπλά, στο εγχείρημα αυτό υπήρξε η Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και προσωπικά ο Σεβασμιότατος μητροπολίτης κ.κ. Κύριλλος, ιεράρχης εγνωσμένου κύρους και ανοικτών πνευματικών οριζόντων.

Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η Ημερίδα με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», τα Πρακτικά της οποίας περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αποτέλεσε το επιστέγασμα του ερευνητικού προγράμματος που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με αποκλειστική οικονομική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου¹. Η κοινή δράση των δύο φορέων αποτελεί γεγονός πρωταρχικής σημασίας, διότι αναδεικνύει τα κοινά ενδιαφέροντα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσων και κυρίως τις δυνατότητές τους στην οργάνωση επιστημονικών προγραμμάτων, τα οποία στοχεύουν στην αξιοποίηση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της νησιωτικής Ελλάδας. Ήταν, λοιπόν, σχεδόν αυτονόητο ότι μέσα από αυτή την επιστημονική συνάντηση θα τιμούσαμε τον άνθρωπο που αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη και προστασία των πρωτοχριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων των Δωδεκανήσων και έναν ερευνητή που εκτιμούσε την αξία των επιστημονικών συνεργασιών, τον Ηλία Κόλλια. Αρκετά από τα πορίσματα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν συνέχεια των προσωπικών του επιστημονικών ερευνών, αλλά και των ευρύτερων προσπάθειών για την ανάδειξη και μελέτη όχι μόνο του μνημειακού πλούτου των Δωδεκανήσων, αλλά και του σημαντικού υλικού που φυλάσσεται στις αποθήκες της 4^{ης} ΕΒΑ, όπως αρχιτεκτονικά γλυπτά, κεραμική και νομίσματα.

Στα Πρακτικά περιλαμβάνονται δέκα μελέτες, από τις δώδεκα συνολικά ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στην Ημερίδα, οι οποίες καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα για την αρχαιολογία και την τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα. Την πρώτη μελέτη με γενικότερο περιεχόμενο για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής την περίοδο αυτή ακολουθεί η σύντομη παρουσίαση νέων παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην ύπαιθρο της Ρόδου. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα αφιερώνονται δύο άρθρα: στο πρώτο, εξετάζονται οι σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Στο δεύτερο, επιχειρείται η συνολική εξέταση των διακοσμητικών φάσεων της βασιλικής Χατζηανδρέου στους περισσότερο τεκμηριωμένους χώρους της βασιλικής με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία από τη μελέτη των ημερολογίων και τη δημοσίευση νέου υλικού από το φωτογραφικό αρχείο της 4^{ης} ΕΒΑ. Η γλυπτική αντιπροσωπεύεται με μία μελέτη, στην οποία εξετάζονται συγκεκριμένοι τύποι κιονοκράνων, όπως τα «λυρόσχημα» και τα ιωνικά με συμφυή επιθήματα από τη συλλογή γλυπτών της 4^{ης} ΕΒΑ. Ακολουθούν τρεις μελέτες για την κεραμική, οι οποίες εξετάζουν σημαντικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας, προσφέροντας νέα στοιχεία για: α) την κυκλοφορία στο Αιγαίο συγκεκριμένων ειδών εισηγμένης, αλλά και τοπικής κεραμικής, β) την

¹ Για το ερευνητικό πρόγραμμα, βλ. Μ.Ι. Στεφανάκης - Ν. Ζάρρας - Ε. Παπαβασιλείου, «Η ύστερη αρχαιότητα στη Δωδεκάνησο: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ρόδου. Μια ερευνητική συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΔωδΧρ* 25 (2012), 162-180.

κυκλοφορία των κυπριακών λυχναριών στη Ρόδο και τις αλλαγές στις αγορές του Αιγαίου που επέφερε η ανάπτυξη των ροδιακών λυχναριών και γ) την τυπολογία και την παραγωγή των δωδεκανησιακών εργαστηρίων κεραμικής με αφορμή τα παραδείγματα που έχουν εντοπιστεί στην Κω. Η παλαιοχριστιανική Κάλυμνος είναι το θέμα της επόμενης μελέτης, στην οποία παρουσιάζονται τα νεότερα πορίσματα της έρευνας για τους παραθαλάσιους οικισμούς, τις βασιλικές, τις λουτρικές εγκαταστάσεις και τους τάφους και ο τόμος κλείνει με το άρθρο για τη νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αιώνα.

Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε χάρη στην οικονομική ενίσχυση της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του αρωγού σε αρκετές από τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Πανεπιστημίου Αιγαίου, μητροπολίτη Ρόδου κ. Κυρίλλου. Τον ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανησου Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου για τη στήριξή της, τόσο κατά τη διοργάνωση της Ημερίδας όσο και κατά τη διάρκεια επιμέλειας των Πρακτικών, καθώς και τη συνάδελφο αρχαιολόγο στην ίδια Εφορεία, Ελένη Παπαβασιλείου για τη συμμετοχή της στην οργάνωση της Ημερίδας. Ιδιαίτερως ευχαριστούμε τους συγγραφείς του τόμου για την ανταπόκρισή τους στην πρωτοβουλία μας να προχωρήσουμε στην έκδοση των Πρακτικών και για την άψογη συνεργασία μας σε όλο αυτό το διάστημα της προετοιμασίας της έκδοσης. Πολλές ευχαριστίες απευθύνονται, τέλος, στην Προϊσταμένη του Τμήματος Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ, κα. Ελένη Κώτσου, η πολύτιμη εμπειρία της οποίας συνέβαλε κατά πολύ στην ολοκλήρωση της παρούσας έκδοσης.

Νεκτάριος Ζάρρας – Μανόλης Ι. Στεφανάκης

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Νικόλαος Γκιολές, Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας, ΕΥΔΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 21-31.

The architecture of Late Antiquity. Diocletian's (280-312) reforms included a complete restructuring of the system of governance, the "Tetrarchy". The new system left its unmistakable stamp on all aspects of Roman society and culture. The tetrarchic architecture has been seen as one of the clearest gauges of the social changes that took place at the time. An emphasis was placed on fortification and related architectural schemes. To the increased external threats against the empire, a growing need for better security was made manifest in the construction of walls around existing cities. The changes in the system of government arose a need for new imperial palaces in the new capital cities. This period witnessed a sharp increase in the construction of new fortified urban settlements, most of which were connected by a network of roman roads. New building methods found their way during this period: the use of carefully worked stone ashlar and the use of brick in vaulting.

Constantine I (305-337) and his successors follow the policy of their predecessors by reinforcing the *limes* and rebuilding the newly fortified cities. The most spectacular of Constantine's urban enterprises was the establishment of the new capital, Constantinople. Though the Christian Church became his principal beneficiary, he did not make a clear break with the pagan past. In Constantinople not only were the ancient pagan monuments allowed to stand, but new pagan structures were actually built. For a new capital of the Christian Roman Empire, the city had remarkably few churches, and an equally remarkably pagan appearance. The architectural patronage of Constantine and his successors was largely focused on secular building.

The fifth century was dominated by ecclesiastical building activity that affected major urban centers as well as the countryside. The Church, no doubt with state support, became by far the greatest builder during this period. The fifth century is a period of standardization of the ecclesiastical architecture. A distinctive category of building combining military with other functions made its appearance during this century.

In the sixth century the empire relived the moments of its greatest glory. Sixth-century architecture reveals a major shift in design experimentation. The single most challenging aspect of architecture was the introduction of domes into basilical churches. The greatest share of building activity belonged to the category of fortification architecture.

The prevalent form of building activity during the seventh and eighth centuries would seem to have been confined to rebuilding and adaptive work. Major new projects were rare, and when they did materialize they were located in the main urban centers. At the same time the territorial shrinking of the empire led to the depopulation of many –once important– urban centers, which were substantially destroyed and often abandoned.

Ιωάννης Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 33-40.

Die frühchristlichen Monumente der Insel Rhodes – neuere Funde. Die Zahl der bis heute bekannten frühchristlichen Monumente des Dodekanes beträgt um die zweihundertfünfzig (250), davon befinden sich über hundert auf der Insel Rhodos. Zukünftige Forschung wird sicherlich die Anzahl weiter ansteigen lassen.

In der Regel handelt es sich um dreischiffige Basiliken des einfachen hellenistischen Typus. Sie sind von großen Dimensionen, tragen eine Holzdecke, oft sind die Fußböden mit Mosaiken bedeckt und die Wände mit Malereien geschmückt. Eine dichte Besiedlung, wirtschaftliche, geistige, künstlerische und kulturelle Blüte bildeten die Voraussetzungen zur Entstehung dieser Monumente.

Während der Spätantike (4.-6. Jh. n. Chr.) bildeten die Inseln des Dodekanes eine Brücke zwischen Ost und West und auch Nord und Süd. Ebenfalls bestand eine enge Beziehung zwischen den Inseln des Dodekanes und Kleinasien.

Seit dem Ende des 6. Jhs. n. Chr. wurden diese Monumente allmählich zerstört, Erdbeben, Brände, Überschwemmungen, feindliche Einfälle, Bürgerkriege u.a. haben dazu beigetragen.

Bisher sind erst wenige dieser Monumente ausgegraben, systematisch erforscht und publiziert worden. Es ist aber wichtig, dass sie zunächst lokalisiert und bekannt werden, damit sie geschützt sind. Sie können in Zukunft ausgegraben und systematisch erforscht werden.

Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 41-80.

I Mosaici pavimentali delle isole del Mar Egeo, con enfasi sul Dodecaneso, durante la tarda antichità. I rapporti con i mosaici delle regioni vicine ad est. La grande fioritura delle decorazioni pavimentali a mosaico nel Mediterraneo Orientale ha di conseguenza comportato la formazione graduale, dal IV secolo d.C. in poi, di una *koinè* artistica, espressa attraverso l'ampia diffusione e l'uso a lungo termine di certi modi di composizione, nonché la predilezione costante in un esteso, bensì concreto, repertorio tematico. I fattori principali che hanno confluato alla formazione di questa *koinè* artistica sono sia la ricca tradizione, già esistente dall'età romana imperiale, che i cambiamenti e le differenziazioni che inevitabilmente ha comportato la prevalenza del cristianesimo sull'iconografia dell'arte del suddetto periodo.

Queste tendenze artistiche generali sono da collegare con i grandi centri di produzione del periodo storico in esame, come per esempio la Siria e Costantinopoli. Partendo da questi centri importanti, si diffondevano in seguito, influenzando la produzione artistica nelle altre regioni dell'impero in misura maggiore o minore.

Dal IV secolo d.C. in poi, parallelamente alla formazione della *koinè* artistica, per effetto della circolazione delle botteghe di mosaicisti nelle diverse regioni del

Μεσογειακό Ανατολικό, έχει αρχίσει η δημιουργία ενός τοπικού διακριτικού χαρακτήρα.

Η γεωγραφική θέση των νησιών του Αιγαίου στο Μεσογειακό Ανατολικό έχει διευκολύνει την ελεύθερη διακίνηση και εισροών, καθώς και την επηρεαστικότητα της περιοχής από τις γενικές καλλιτεχνικές τάσεις.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στις σχέσεις των τοιχογραφιών που δημιουργήθηκαν στην περιοχή του Αιγαίου - όχι μόνο μεταξύ τους αλλά και με τις τοιχογραφίες των γειτονικών περιοχών. Μεταξύ των πιο σημαντικών παραγόντων για την μελέτη των τοιχογραφιών είναι η εικονογραφία και η θεματολογία, ιδιαίτερα ο τρόπος σύνθεσης των θεμάτων, η χρήση ορισμένων σπάνιων θεμάτων που προέρχονται από τον γεωμετρικό και χρωματικό λεξιλόγιο.

Η παρούσα μελέτη δεν μπορεί ακόμα να φτάσει σε συγκεκριμένα συμπεράσματα, τουλάχιστον για το μεσογειακό Ανατολικό και τις ακτές της Μικράς Ασίας. Η μελέτη βασίζεται σε έναν περιορισμένο αριθμό τοιχογραφιών που έχουν δημοσιευτεί. Η μελέτη που διεξάγεται και συστηματική μελέτη αυτού του υλικού στο μέλλον θα μπορούσε να μας δώσει μια πιο καθαρή και ολοκληρωμένη εικόνα των σχέσεων και των επηρεαστικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των τοιχογραφιών των περιοχών που εξετάζονται.

Nektarios Zarras, Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes, *EYΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ* 2 (2014), 81-104.

Ψηφιδωτά δάπεδα από τη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική (οικ. Χατζηανδρέου) στη Ρόδο. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής Χατζηανδρέου αποτελούν το μοναδικό γνωστό σύνολο ψηφιδωτών της Ρόδου, η μελέτη του οποίου στηρίζεται αποκλειστικά στο φωτογραφικό υλικό της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Επίσης τμήμα ψηφιδωτού με γεωμετρικό διάκοσμο, που βρίσκεται σήμερα στον αυλίο χώρο της Παναγίας του Κάστρου, προέρχεται πιθανότατα από την ίδια βασιλική, καθώς ταυτίστηκε με βάση τη σύντομη περιγραφή του σε ημερολόγιο της ανασκαφής.

Σύμφωνα με το σύνολο των ανασκαφικών δεδομένων, ως γενικό συμπέρασμα προκύπτει ότι είναι δυνατόν να διακρίνουμε τρία διαφορετικά δάπεδα, δύο ψηφιδωτά και ένα από μαρμαροθέτημα, σε μεγάλη έκταση της βασιλικής. Στο νότιο τμήμα διατηρείται μικρό τμήμα της πρώτης φάσης των ψηφιδωτών που έχει χρονολογηθεί στα μέσα περίπου του 5^{ου} αιώνα, ενώ στο μεγαλύτερο μέρος ο νότιος διάκοσμος με ψηφιδωτά της δεύτερης φάσης, στην οποία πιθανότατα ανήκουν και ορισμένα ψηφιδωτά στα νότια του νότιου τμήματος και στο νότιο κλίτος. Δυστυχώς, ο αποσπασματικός χαρακτήρας των ανασκαφικών δεδομένων, που οφείλεται στην έλλειψη σαφών χρονολογικών ενδείξεων των στρωμάτων βάσει νομισματικών μαρτυριών, λόγω και της ισχυρής διατάραξης που παρουσιάζουν, δεν επιτρέπει την ένταξη του συνόλου των ψηφιδωτών με ασφάλεια στην οικοδομική ιστορία του μνημείου, αλλά ούτε και την ακριβή χρονολόγησή τους. Με επιφύλαξη, λοιπόν, προτείνεται ότι η δεύτερη φάση των ψηφιδωτών θα μπορούσε να συνδεθεί με τον ισχυρό και καταστροφικό σεισμό του 515/16. Η άποψη αυτή ενισχύεται από ανασκαφικά δεδομένα που προκύπτουν από τα ημερολόγια της ανασκαφής.

Για ορισμένα μόνο από το σύνολο των ψηφιδωτών, που παρουσιάζουν στενές τεχνοτροπικές ομοιότητες και κοινή αντίληψη στην οργάνωση των συνθέσεων, είναι δυνατόν να ομαδοποιηθούν και να χρονολογηθούν. Η στενή σχέση ανάμεσα στα ψηφιδωτά του δεύτερου στρώματος του νάρθηκα και του πρώτου στρώματος του νότιου εγκάρσιου κλίτους είναι εμφανής στην εικονογραφία, την τεχνοτροπία και γενικότερα στην καλλιτεχνική αντίληψη. Χαρακτηριστικά αυτής της αντίληψης, που κυριαρχεί στα παραπάνω ψηφιδωτά, είναι η πυκνότητα στην διάταξη των θεμάτων σε συνεχόμενη επιφάνεια και η ποικιλία στα θέματα γεμίσματος με σύνθετα γεωμετρικά σχήματα που απαρτίζουν τις ψηφιδωτές συνθέσεις, με αποτέλεσμα να δημιουργούν ένα είδος τάπητα. Για τους παραπάνω λόγους θα πρέπει να ενταχθούν στην ίδια φάση του 6^{ου} αιώνα και πιθανότατα να αποδοθούν στο ίδιο εργαστήριο.

Τα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής Χατζηανδρέου, αν και δεν σώζονται στο σύνολό τους, παρέχουν σημαντικά στοιχεία, διότι αναδεικνύουν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά γνώρισμα του συγκεκριμένου είδους τέχνης στον γεωγραφικό χώρο της Δωδεκανήσου, που μας επιτρέπουν να τα ερμηνεύσουμε και να τα εντάξουμε στην καλλιτεχνική παραγωγή της ανατολικής Μεσογείου. Το αυστηρά γεωμετρικό θεματολόγιο του διακόσμου εντάσσει τα ψηφιδωτά της μεγάλης βασιλικής της Ρόδου στην *κοινή* καλλιτεχνική παράδοση των ρωμαϊκών χρόνων που μεταφέρεται στα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της Μεσογείου. Έτσι, η Ρόδος, αν και δεν ανήκει στα μεγάλα αυτά κέντρα παραγωγής, λόγω της προνομιακής γεωγραφικής θέσης της είχε τη δυνατότητα να ακολουθεί τις τρέχουσες καλλιτεχνικές εξελίξεις μέσα από την δράση των τοπικών εργαστηρίων, στα οποία οφείλονται και τα ψηφιδωτά της βασιλικής Χατζηανδρέου, που αφομοιώνουν ποικίλες επιδράσεις. Μέσα από τη μελέτη των εικονογραφικών μοτίβων, ορισμένα από τα οποία είναι χαρακτηριστικά για τη σπανιότητά τους, καταδεικνύεται η σημασία των τοπικών συνεργείων που βρίσκονται σε διαρκή καλλιτεχνική εγρήγορση εμπλουτίζοντας το ρεπερτόριό τους με ασυνήθιστα θέματα, που αντλούν από σημαντικά καλλιτεχνικά κέντρα και τα οποία προσδίδουν στα έργα τους ζωντάνια και διάθεση για αναζήτηση του διαφορετικού. Με τον τρόπο αυτό οι ψηφιδωτές της μεγάλης βασιλικής στη Ρόδο συμβάλλουν σημαντικά στην ανάπτυξη της τοπικής παραγωγής, που μπορεί να μην διακρίνεται τόσο για το υψηλό επίπεδο τεχνικής στην απόδοση των θεμάτων, αλλά αναδεικνύει τις ανησυχίες και εν τέλει την ίδια την καλλιτεχνική προσωπικότητα των δημιουργών της.

Ελένη Παπαβασιλείου, Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιохριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ* 2 (2014), 105-126.

General observations on sculpture in Rhodes during the early Christian period: Types of Capitals. In the Early Christian period (4th-6th c.) Rhodes emerged as an important ecclesiastical and cultural centre. This succeeded a prosperous Hellenistic city and its harbour remained a naval and commercial nexus, as an intermediate stop between the commercial cities of the eastern Mediterranean and Constantinople. This eminent position was reflected on the substantial number of these imposing monuments typical of the period, the basilicas, which were embellished with remarkable architectural elements (columns, capitals, imposts, mullions) and rich

interior furnishings (sanctuary screens, ambos, altars). Of the numerous such sculptured elements those best preserved were reused in the restoration of the Grand Masters' Palace, while the rest were collected in specially designated areas in the Archaeological Service compound for safekeeping.

The scope of the present paper will be limited to the concise presentation of the types of capital encountered on Rhodes. These are the Corinthian with its variants («lyre» capital, bipartite, Theodosian) and Ionic impost capital. Statistically, relying on the data gathered so far, Ionic impost capitals outnumber Corinthian «lyre» capitals, a proportion evident in the other Dodecanese Islands.

The capitals were mostly cut in local stone encountered in the Lardos («Lartian stone» and a purple stone with grey, yellow or white veins) and Kamiros area (pale pink with greyish or whitish stains). Many are carved in greyish marble probably derived from Kos or the quarries of the Anatolian interior, a provenance that cannot be ascertained without laboratory analysis. Finally, several pieces have been carved in Proconnesan marble; mostly bases, columns and some Corinthian «lyre» capitals, imported to Rhodes already partly worked, but finished there.

In a few of these pieces the name of the donor has survived, as is the cases of the Ionic impost capitals at the Virgin Katholiki at the village of Afandou, the tectonic capital with the Eutropius monogram from the basilica of Kalathos and the columns of the basilica at Plemmyri.

Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 127-152.

The sea routes in the Aegean during the Early Byzantine period: the ceramic evidence. In the recent years there has been an important increase in archaeological studies dealing with Early Byzantine pottery. The identification of local productions, imports, and rarely of pottery workshops led to a better understanding of the organization of trade and exchange relationships as well as the network of the sea routes in the Aegean.

In the present study are examined certain classes of imported and local pottery dating from the end of the 6th to the 8th century. More specifically, the focus is on good quality vessels with red slip (Late Roman terra sigillata), late examples of cooking pots, early examples of glazed vessels from Constantinople, and amphorae. The study of ceramics produced during the 7th or even the early 8th century or of new types emerging at the time leads to a better acquaintance with the Middle Ages of Byzantium and allows a closer look into the sea routes.

The integrated study of archaeological data and historical sources indicates the importance of the coastal and island settlements for the sea trade and the communication with the byzantine territories in the west during the 7th century. Moreover, it stresses the effort of the central administration to reinforce and protect the islands during the 8th century in order to deal effectively with the Arab menace.

Angeliki Katsioti, The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 153-165.

Η διακίνηση των λυχναριών κυπριακής παραγωγής στην υστερορωμαϊκή-πρωτοβυζαντινή Ρόδο. Από τον 3^ο αιώνα περίπου και μετά, οι εισαγωγές λυχναριών από ακμάζοντα κέντρα, όπως η Κόρινθος και η Αθήνα, δίνουν το έναυσμα στα κυπριακά εργαστήρια να επιδοθούν με σχετική επιτυχία στην αντιγραφή τους. Κάποιες από αυτές τις μιμήσεις, ανάμεσά τους και έργα επώνυμων κυπρίων λυχνοποιών, φτάνουν στη Ρόδο.

Οι μελέτες της Oziol και του Bailey κυρίως, με αφορμή τις συλλογές λυχναριών στα μουσεία της Κύπρου και στο Βρετανικό, προσδιόρισαν την κυπριακή παραγωγή του 3^{ου}-4^{ου} αιώνα, την οποία υποδηλώνουν κυρίως το χρώμα του πηλού, το μικρότερο γενικά μέγεθος των λυχναριών σε σχέση με τα πρότυπα που αντιγράφουν και το λεπτό πάχος των τοιχωμάτων του σώματος.

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται ενδεικτικά λυχνάρια των τύπων Vessberg 16, 18 και 20, θεματολογία όπως αυτή από τον κόσμο των θεμάτων και υπογραφές των ΜΑΡΚΟΥ, ΠΛΑΤΩΝΟΣ, ΕΛΠΙΣΤΟΥ, ΑΡΧΕΠΟΛΙΔΟΣ, ΕΡΜΙΑΝΟΥ, ΕΥΤΗΧΗΤΟΥ.

Η κυπριακή παραγωγή πέτυχε να διαφοροποιήσει σε ένα βαθμό τα προϊόντα της. Ως εκ τούτου, η άποψη ότι ο αριθμός των θεμάτων είναι αξιοσημείωτα περιορισμένος θα πρέπει εν μέρει να αναθεωρηθεί. Ενώ στη διάρκεια του 3^{ου} αιώνα τα κυπριακά λυχνάρια κυριαρχούν στην αγορά της Ρόδου, από τις αρχές του 4^{ου} αιώνα και μετά οι εισαγωγές βαίνουν εντυπωσιακά μειούμενες, με ταυτόχρονη αυξημένη παρουσία των αττικών στο νησί. Φαίνεται ότι τα εύθρυπτα και εύθραυστα κυπριακά λυχνάρια δύσκολα θα μπορούσαν να ανταγωνιστούν τα βαριά, ανθεκτικά και αρκετά ελκυστικά αττικά, που κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα κυριαρχούν στις αγορές και όχι μόνο της Ρόδου. Μολονότι τα κυπριακά λυχνάρια δεν εξαφανίζονται, το ποσοστό τους στη συνέχεια παραμένει ελάχιστο. Θα πρέπει ασφαλώς να συνυπολογιστεί το γεγονός ότι από τον 5^ο αιώνα και μετά η κυπριακή παραγωγή λυχναριών ποσοτικά και ποιοτικά βρίσκεται σε ύφεση. Θα υποθέταμε συνεπώς ότι, τα οψιμότερα κυπριακά λυχνάρια, σε αντίθεση με άλλους τύπους της κυπριακής παραγωγής, αποτελούν μάλλον τυχαίες ελεύσεις στην Ρόδο.

Η μελλοντική προσέγγιση της υπόλοιπης κεραμικής της περιόδου αυτής στη Ρόδο, δηλαδή από τον 3^ο αιώνα και μετά, πιθανώς να καταδείξει αυτό που υποστηρίζουμε με βάση προσωπικές παρατηρήσεις, αλλά δεν είναι δυνατόν, λόγω της φύσης και του όγκου της επιτραπέζιας κεραμικής, να πραγματοποιούμε εκτενέστερα: Δεδομένου ότι οι θαλάσσιοι δρόμοι Ρόδου-Κύπρου παραμένουν πολυσύχναστοι μέχρι τα μέσα περίπου του 7^{ου} αιώνα, η μείωση των εισαγωγών των κυπριακών λυχναριών δεν οφείλεται μάλλον σε διακοπή ή σε συρρίκνωση των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των δύο νησιών, εφόσον η παρουσία της κυπριακής κεραμικής στη Ρόδο δεν είναι αμελητέα. Τούτο σημαίνει ότι θα πρέπει να αποσυνδεθεί το εμπόριο των λυχναριών από αυτό της επιτραπέζιας κεραμικής. Η αιτία δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτη και η προτίμηση σε κάποιους συγκεκριμένους τύπους δημιουργεί συρμούς, ενώ και ο οικονομικός παράγοντας δεν είναι ευκαταφρόνητος. Τα συμπεράσματα αυτά, εφόσον επιβεβαιωθούν, δεν είναι απαραίτητο να ισχύουν και στα υπόλοιπα νησιά, στα οποία,

πλην της Κω, οι ανασκαφές, συνεπώς και το υλικό που προσφέρεται για μελέτη, είναι λιγοστό. Οι διαφοροποιήσεις πράγματι υπάρχουν: ας σημειωθεί επί παραδείγματι, ότι κυπριακά λυχνάρια του 7^{ου}-8^{ου} αιώνα, του τύπου Vessberg 19, ενώ εντοπίζονται στην Κάλυμνο και στη Λέρο, στην πόλη της Ρόδου δεν φαίνεται να είναι γνωστά. Η μελέτη του υλικού που έρχεται στο φως από τις συνεχώς διενεργούμενες ανασκαφές, ευελπιστούμε ότι θα αποσαφηνίσει περισσότερο τυπολογικά και χρονολογικά ζητήματα.

Σοφία Ντιντιούμη, Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 167-188.

Pottery workshops in the Dodecanese during the early Byzantine period: the example of Cos island. In the last decades pottery workshops have been discovered in the islands of the Dodecanese, in Cos, Carpathos and Leipsoi, dated from the middle of the 6th to the 7th and 8th centuries AD. The workshops in Cos are situated in the countryside and near the seashore; various types of kilns were excavated that produced mainly commercial amphorae (LRA3 B2 and B4, *imitation* of LRA1 and Ephesus 56, *Globular Byzantine* amphorae), common pottery, lamps and also mudbricks. The workshop of Leipsoi, dated in the transitional period of the Byzantine Empire (8th century), produced imitation LRA1 amphorae. In Carpathos there are indications for the production of imitation Cretan amphorae in the 7th century. In the «capital» of the islands, Rhodes, there is no kiln excavated or published, although evidence exists for local production. Thus we can argue that during the 7th and 8th centuries the islands were part of the commercial routes of the east Aegean, providing the capital and the army with wine, olive oil and *garum*.

Μιχάλης Κουτελλάς, Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 189-216.

Early Christian Kalymnos. The Early Christian period was a heyday for Kalymnos, due to the prevailing peaceful conditions and its geographical location in proximity to routes of maritime trade.

The settlements of this period in the areas of Vathys, Stimenia, Kantouni, Emporios, Skalia, in the intermediate area of Kalymnos – Telendos, were close to the sea, which served the needs of trade, fishing and transport. These settlements were extensive, without any specific urban plan. The most important of them are located at the harbor of Vathys on Kalymnos and at the eastern coast of Telendos. Economic and commercial activities were concentrated and developed within the settlements. These were mainly agriculture, stock raising, fishing and trade. Produce –wine, olive oil, salted meat and fish, fruits and nuts– were transported in amphorae and pithoi. Table vessels and lamps were imported from the major centres of production and harbours of the period, in Asia Minor, North Africa and Cyprus. Mercantile transactions were facilitated by the use of coinage.

After the establishment of Christianity as the official religion of the Roman Empire, several churches of large dimensions, in the type of the basilica, were built on Kalymnos during the fifth and sixth centuries. The sanctuary of Apollo Dalios was destroyed and on its site the «three-aisled» basilicas of Christ of Jerusalem and the Holy Wisdom, which was triconch, were erected. At Emporios of Kalymnos and on the east coast of Telendos there are ruins of bathhouses. The principal type of Early Christian grave on Kalymnos is with vaulted roof and above ground. The built constructions preserved on the roofs of some early mortuary monuments are associated with banquets for the dead (*nekrodeipna*). Vaulted built tombs exist above ground at Vothyni, in the Vathys valley, as well as at the locality Pefki on Telendos.

A watershed in the historical course of the island was the catastrophic earthquake in the mid-sixth century (554). However, despite the extensive destructions, the churches were repaired and the settlements continued in use. From the mid-seventh century, due to the Arab incursions, most of the coastal settlements were abandoned and the inhabitants founded fortified settlements in the mountainous interior, such as Aghios Constantinos, Galatiani and Castelli.

Άννα-Μαρία Κάσδαγλη, Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο έως τον 7^ο αιώνα, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 217-222.

Coins in the Dodecanese Islands from the 4th to the 7th century A.D. The coins which circulated in the Dodecanese Islands from the 4th to the 7th century inclusive, also known as the Early Christian period, were produced by Late Roman mints; they are presented as an element of the social and political history of a particularly disturbed but fascinating era, marked by the dearth of written sources but awash with archaeological evidence which often startles with its sophistication. This is a period of political and social upheavals, when the spread of Christianity went hand-in-hand with the decline of the ancient world, while new social and administrative structures gradually became dominant.

The history of the coinage follows developments at two different levels: that of the gold, a basic tool of government which remained remarkably stable, and that of base-metal issues, which underwent drastic transformations and reflect more accurately the daily realities of a society concealed behind the façade of imperial majesty. Information on the gold coinage is based on broader studies dealing with the development and operation of Late Roman coinage and finance, while that on the petty coinage comes mostly from the excavation of local sites. Understanding the role of the gold coinage is necessary for the proper assessment of imperial policy, while copper coins provide us with valuable insights on matters of local significance and the daily life of the common man, to some degree making up for the silence of the written sources.